

ПРЕХОДЪТ В БЪЛГАРИЯ В КОЛЕКТИВНАТА ПАМЕТ НА ПОСТКОМУНИСТИЧЕСКИТЕ ПОКОЛЕНИЯ

Елена Симеонова*

Увод

Турболентните и мащабни социални, икономически и политически промени през които преминаха българската държава и общество в периода след 1989 г., синтезирани в събирателното понятие "преход", белязаха съдбата на няколко поколения българи и оставиха траен отпечатък в съзнанието им. От изследователска гледна точка обаче е интересно да се проследи как тези значими събития се "помнят" от младите поколения, които са техни връстници, т.е. от поколенията родени непосредствено преди началото и по време на прехода и които нямат преки индивидуални спомени за случилото. Процесът на "социално помнене" и предаване на спомени към следващите поколения е възможен благодарение на такива психо-социални механизми, какъвто е "колективна памет" например.

Изследванията на колективната памет са относително ново изследователско поле, провокирано от интереса на учените от областта на социалната психология, социологията и антропологията. В основата им е залегнало схващането, че колективното мислене и поведение се създават и споделят от общия опит и взаимодействие между група от хора. През последните години се наблюдава нарастващ интерес към този проблем, защото той поставя някои ключови въпроси за паметта и социалните процеси. Разработките по тези въпроси се занимават със същността на автобиографичната памет, травматичния опит, реконструктивната памет и социалното споделяне на спомени.

В настоящата статия, без претенции за изчерпателност, са представени обобщени данни от проведено сред студенти от УНСС изследване на феномена на колективната памет по отношение на прехода в България. Идеята за изследването възникна спонтанно преди десет години, когато за първи път бе "тествана" колективната памет на студентите за българския преход във връзка с едноименна тема от учебната програма.

Целта на провежданото вече десет години тестване е да провери какво колективно си "спомнят" младите хора, които нямат преки индивидуални

* Елена Симеонова, доцент, доктор по политология, катедра "Политология", Университет за национално и световно стопанство, email: esimeonova@unwe.bg

спомени от събитията. Изследването на колективната памет не е представително, а типологично и се провежда единствено за целите на учебния процес. Събраните данни служат като изходна предпоставка за сравнение на "спомена", респективно представата за събитията с това какво действително се случи, преди на студентите да бъде изнесена темата за прехода в България в лекционните курсове на автора.

Изложение

Методологични бележки. Изследването на колективната памет за прехода в България се извършва по метода на анкетното допитване чрез т. нар. "**тест на асоциациите**". На студентите се раздава списък, съдържащ определени ключови за българския преход дати и имена на изявени политици. Съгласно инструкциите, те трябва да запишат срещу всяка дата и личност, първата асоциация, която им дойде наум, без значение каква е тя и дали е политически и академично коректна. Ако в първите 2-3 секунди респондентът не успее да асоциира по някакъв начин датата или личността, следва да остави полето срещу тях без отговор.

Асоциация е термин, който през XVII-ти век е въведен от Джон Лок и който по-късно Зигмунд Фройд заема и прилага в своите изследвания и по този начин го превръща в ключов за психоанализата и психологията. Основното допускане при изследванията въз основа на асоциациите е, че те "осветляват с поразителна точност основите на човешкото мислене и памет" (Таушанова, 2013, с. 167). В началото на XX-ти век Карл Юнг използва асоциативните тестове като своеобразен "детектор на лъжата". Характерологична особеност на този тип тестове е, че те изискват незабавна реакция и не дават възможност на респондента да мисли над това, което вижда или което му се подава като изходна дума или факт. По този начин се извлича натрупана в подсъзнанието информация, в конкретния случай – наслоенията на колективната памет у представителите на поколенията, родени малко преди началото и по време на прехода и които нямат преки индивидуални спомени за събитията от това време.

Теоретично-концептуална рамка. Теоретичната рамка на изследването се основава на концепцията за **колективната памет**. Този вид памет се гради на основата на индивидуалната, но притежава своята социална обусловеност, която се изгражда на базата не на лични спомени и преживявания, а чрез реконструиране на колективното минало в социалното съзнание на хората посредством процесите на комуникация и социализация. Именно те поддържат и правят възможно съхраняването на миналото в колективното съзнание. Мястото на формиране и функциониране на колективната памет е публичната сфера – във виртуалното пространство на медиите, културата,

образователните системи и реалното пространство на публичните места на паметта и публичните церемонии и чествания.

В изследването си "Колективната памет" Морис Халбвакс разглежда паметта като социален феномен, който е възможен единствено в "социална рамка", която конструира и организира спомените, неизменно свързани с груповата и пространствено-времевата съотнесеност на действителността, споделяна от участниците в общността (Халбвакс, 1996, с. 34). Според Халбвакс колективната памет е синоним на социална памет, а не на историческата памет, както често бива разбира тя. Той дори отхвърля историята като памет и причината се крие в нейната универсалност, защото всяка колективна памет е свързана с някаква самоидентификация, т.е. тя е групово специфична (за разлика от историческата памет, която подобно на традицията, създава само обективизирани форми на спомена, освободени от емоционална оценка) и е тясно обвързана със своята времева определеност (Халбвакс, 1996, с. 34). С изгубването на комуникативната способност или с прекъсването (дори с изменението, което е напълно нормално осъществяващ се процес с течение на времето) на социалната рамка, настъпва пък **забравата**, която по своята същност също представлява социален феномен (Ясман, 2001, с. 45).

Халбвакс разграничава два вида памет: лична (вътрешна) и социална (външна) които се намират в постоянно взаимодействие помежду си. Колективното време и пространство и колективната история са фактори, изграждащи социалната рамка на нашите лични спомени, които постоянно са изложени на влияние отвън. Съхраняването на личните спомени обаче, предполага автономност на паметта на субекта, която има свойството да осигурява по-сигурна власт и контрол над спомените, идващи отвън (Халбвакс, 1996, с. 102).

Тук следва един съществен въпрос: възможно ли е колективната памет да насажда фалшиво съзнание у индивида, особено когато самият той не притежава лична памет за дадено събитие? Халбвакс е категоричен: "да, дори много повече – колективната памет (и в смисъла на историческа) [1] представлява едно от най-успешните средства за манипулация на масите, засягаща лично всеки субект, освен тези, у които индивидуалната памет е силна и автономна" (Халбвакс, 1996, с. 109). Ето защо, в представяното тук изследване, интересът е насочен към това, което колективната памет е наложила в съзнанието на посткомунистическите поколения по отношение на ключови дати и събития, свързани с прехода. Погледнати в по-широк план, резултатите от него биха могли да бъдат показателни и по отношение на посоката и степента на "манипулация" на спомена. Според Ивайло Знеполски, добър пример за манипулиране и създаване на фалшива колективна памет [2] у нас е периода на социализма, а доказателствата за успеха на този акт

на властта можем да открием в живата памет на нашите родители, баби и дядовци, които не спират да разпространяват "големия разказ" за положителните страни на режима, забравяйки да споменат отрицателните (Таушанова, 2013, с. 170).

Индивидуалната и колективната памет често се намират в конфликт. Според Пол Рикьор този конфликт може да бъде смекчен посредством т.нар. "споделена памет" – междинно понятие, което той въвежда. На споделената памет може да се гледа като вид консенсус, нещо като договорка за това, кой е истинният момент от дадена ситуация в миналото, според спомнящите си индивиди. Но такъв консенсус е възможен само, ако те се намират в сходна житейска ситуация или позиция – ако кръгът на споделяне стане още по-широк (като едно цяло посткомунистическо общество) се зараждат лагери на споделяне, в които водещата истина относно миналото, се определя в зависимост от споделяната колективна идеология. Различните "споделени памет" често са в непримирим конфликт, или помежду си, или със самата история. В тази връзка Ивайло Знеполски цитира Райнхард Козелек, според когото историята се пише от победителите, но само за известно време, "защото в дългосрочен план, историческите придобивки на познанието идват от победените" (Знеполски, 2001, с. 89).

Подобен конфликт може да възникне между колективната памет на дадена общност и индивидуалните спомени на някои от членовете ѝ. Като социализиране на индивидуалните спомени, колективната памет представлява дълъг процес, в който индивидуалната памет е подложена на множество употреби с културен, исторически, национален, идеологически и властови характер. Ето защо често употребата на паметта се превръща в злоупотреба. По този начин паметта на някои индивиди, не само губи спомените си за определени събития и факти, но и придобива нови за неслучили се такива. Чрез един вид "организирана забрава" на близкото минало се укриват социални връзки, които биват нарочно "разкъсани" от индивиди с по-автономна памет – т.нар. свидетели. Свидетелят – от латински *superstes*, т. е. човек, който остава върху нещо или пък оцелява след нещото, е схващан като носител на паметта, чийто разказ е неоспорим. Съществува обаче един съществен проблем, за който говори Робер Антелм – невъзможността на свидетелството. Тя се изразява в наличието на една съществена разлика между самото преживяване на дадено събитие и разказа на свидетеля за преживяното.

Друг съществен феномен, пряко свързан с колективната памет, е митът. Той се явява основна споменна фигура, при която от значение е не фактичката, а просто запаметената история. Митът си служи със символични форми, които "улавят" спомена и го предават от поколение на поколение като го превръщат в онази форма на колективна памет, която Ролан Барт нарича "фалшиво съзнание" (Таушанова, 2013, с. 170).

От концептуална гледна точка е важно да се направи още едно съществено разграничение между **колективна памет** и **академичната история**. Колективната памет е съзнание за миналото на голяма общност, а академичната история – на специализирана група изследователи. Колективната памет е обвързана с норми и ценности, емоции и страсти, докато академичната история е описателна и обяснителна. Колективната памет се въплъщава в публични артефакти от различен порядък – градска среда, музеи, паметници, наименования, скулптури, церемонии, годишнини, чествания и пр. Така се формират "местата на памет", на които се крепи паметта на всяка общност. Те са своеобразни свещени пространства с различна степен на ценностна натовареност или на сакралност като противопоставени на останалата част от средата, която не носи със себе си такива сакрални значения. Функциите на колективната памет са прагматични – тя формира идентичности и легитимира действия, докато основните функции на академичната история са когнитивни.

Основни резултати от изследването

Представените тук емпирични данни са набирани в продължение на десет академични години като са анкетирани общо с натрупване 690 студента от УНСС в две основни категории: студенти III-ти курс от специалност "Политология", пред които са четени различни специализирани курсове и сборен поток студенти II-ри курс от професионални направления "Финанси, счетоводство и контрол", "Икономика с чуждоезиково обучение" и "Приложна информатика, комуникации и иконометрия" пред които от 2014 г. авторът е водил избираемия общообразователен курс по "Политология" (вж. табл. 1). Осезаемата диспропорция в броя на анкетираните студенти се дължи на административния брой на студентите в специалност "Политология", чийто общи потоци не надвишават 60 човека и другите професионални направления, чийто общи потоци надхвърлят 120 човека. Освен това са анкетирани само студентите, присъствали на съответното занятие.

Към момента на анкетирането студентите са на възраст 20-22 години – родени са непосредствено преди и по време на прехода. В табл. 1 горните два реда показват съответно годината на анкетиране и преобладаващата година на раждане на студентите. Всички тези поколения нямат лични спомени от събитията, а единствено вторично конструирани такива въз основа на получено знание, спомени на близки и роднини, социалния и медиен комуникационен поток и др.

Таблица. 1. Брой анкетирани студенти по години

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	
III-ти курс	23	38	34	28	41	46	31	27	11	16	
II-ри курс	0	0	0	0	0	0	115	135	78	92	
общо	23	38	34	28	41	46	146	162	89	108	690

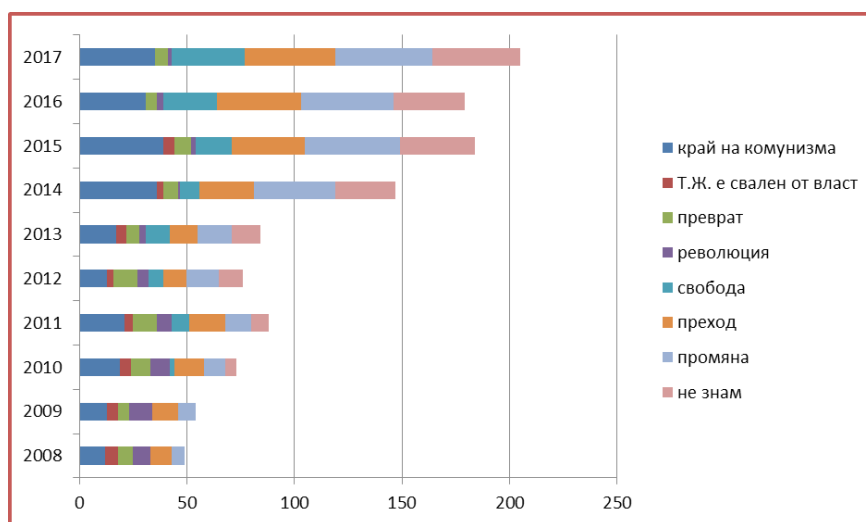
Тестът на асоциациите се провежда обикновено седмица преди предстоящата лекция, посветена на българския преход. Идеята е да се провери какво колективната памет е "заложила" в съзнанието на младите хора, които не са преки свидетели на ключовите за съвременното развитие на страната ни събития. След това данните от анкетата се обобщават и използват като отправен пункт при поднасянето на лекцията за прехода, която пък се базира както на личния (свидетелски) опит на лектора, така и на дългогодишната му изследователска работа по проблематиката.

На студентите се дава в табличен вид списък със следните ключови дати и имена на личности, които са емблематични за периода на прехода: 9 ноември 1989 г.; 10 ноември 1989 г.; 10 януари 1997 г.; 14 февруари 1997 г.; 1 януари 2007 г.; Тодор Живков, Александър Лилев, Петър Младенов, Андрей Луканов, Желю Желев, Иван Костов, Петър Стоянов, Стефан Софийски, Евгений Бакърджиев, Жан Виденов, Николай Добрев, Георги Първанов, Надежда Михайлова, Ахмед Доган, Симеон Сакскобургготски. Срещу всяка дата и име студентите трябва да запишат първите асоциации, които им дойдат на ум, без да се стремят към политическа и академична коректност. Ако в първите 2-3 секунди не успеят да асоциират датата или личността – следва да ги оставят без отговор. Липсата на отговор също носи важна информация за изследването на въздействието на колективната памет, респективно забрава. Следва да се има предвид, че представените данни са с натрупване, тъй като студентите могат да дават повече от една асоциация за посочените дати и личности.

Най-знаковата дата, от включените в списъка, е **10 ноември 1989 г.** – символичният водел в най-новата българска история, който я разделя на "преди" и "след" промяната или прехода. Изходната изследователска хипотеза бе, че дори да не са съвсем наясно какво точно се е случило на тази дата, в колективната памет на студентите се е запечатала поне представата за "начало на прехода". От данните обаче е видно, че след 2013 г. прогресивно нараства делът на младите хора, които не могат да асоциират тази

дата с конкретно събитие, т.е. тя не им говори нищо, избледняла е изчезва от колективната памет (вж. фиг. 1).

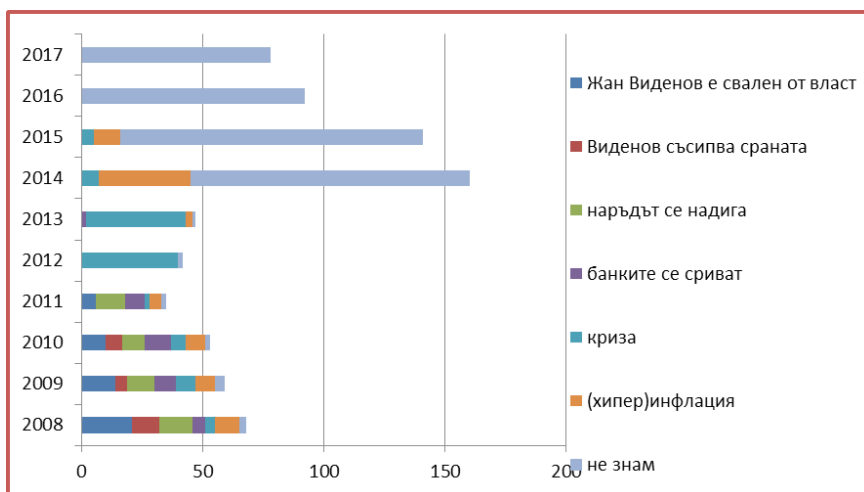
В периода 2008 – 2014 г. измежду асоциациите за датата 10 ноември 1989 г. все още има такива, които се отнасят към типа на конкретното събитие, а именно – "преврат" или "революция". Само в първите две-три години (2008 – 2011 г.) датата се асоциира с "край на комунизма" и "свалянето на Тодор Живков от власт". След това постепенно на преден план изпъкват две по-обобщени и оценъчно неутрални асоциации като "преход" и "промяна". Данните в периода 2014 – 2017 г. опровергават хипотезата за значимост и безусловна разпознаваемост на датата 10 ноември 1989 г. Това е видно от високият дял на непосочилите асоциация, което на практика означава, че не знаят какво се е случило на тази дата.

Фиг. 1. Асоциации за датата 10 ноември 1989 г.

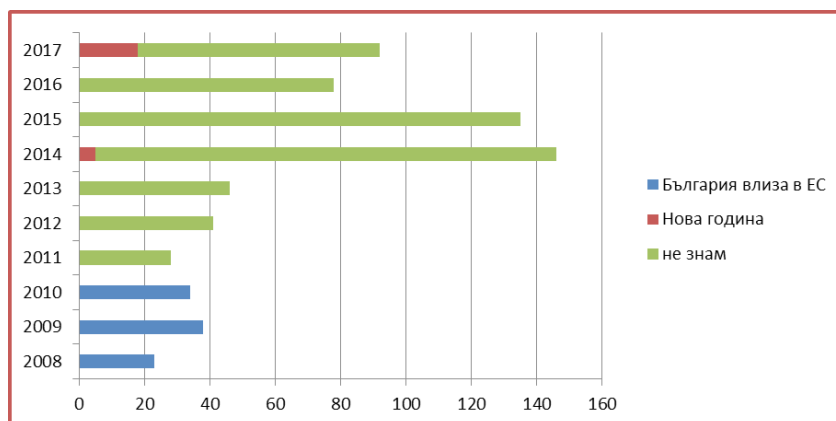
Втората, включена в теста на асоциациите дата е **10 януари 1997 г.** – датата, на която бе подпалена сградата на Народното събрание и която бележи началото на т.нар. "второ издание" на българския преход. Тук очакванията бяха, че в колективната памет трайно се е наложил споменът за масовите народни протести, гражданското неподчинение и безпрецедентния акт на поругаване на най-демократичната институция – Народното събрание. Споменът за случилите се масови протестни действия безапелационно изчезва от колективната памет след 2011 г. У поколенията, които се явяват връстници на въпросните събития – родените през 1996 и 1997 г. – тази дата е като всички останали в календара. Не случайно именно представителите на това поколение (анкетирани през 2016 – 2017 г.) или с нищо не асоциират

датата или пък я свързват единствено с лични автобиографични събития ката например: "една седмица преди да се родя", "баба почина", "още не съм бил роден" и др. Другите, родени няколко години по-рано и които са били в крехка детска възраст (5-7 годишни) през 1997 г. са съхранили подсъзнанието си определени колективни спомени и това им дава възможност да асоциират дата с това, "Жан Виденов е свален от власт", превърналото се в нарицателно – "Виденовата зима", "инфлация" и "хиперинфлация" и др. (вж. фиг. 2).

Фиг. 2. Асоциации за датата 10 януари 1997 г.

Ако е логично и донякъде разбираемо, обществено травматичните събития, като тези от 10 януари 1997 г. да бъдат изхвърлени от колективната памет, то изненадващо е че това се отнася и положителни събития, като влизането на България в Европейския съюз – дългоочаквани в политически и обществен план. Само три години след официалната дата на присъединяване на България към ЕС – 1 януари 2007 г., тази дата е почти напълно заличена от колективната памет и единствената асоциация, която буди е с Нова година (вж. фиг. 3).

Фиг. 3. Асоциации за датата 1 януари 2007 г.

Възможните обяснителни хипотези на този факт могат да бъдат търсени в няколко посоки: (1) преобладаващата политическа значимост на факта на членството над социалната и обществената; (2) недостатъчна възпоменателна политическа и медийна активност по отношение на този факт; (3) все по-активно оспорваният авторитет на ЕС и вътрешните му проблеми и противоречия.

Тенденция на възходяща колективна амнезия се отчита и по отношение на ключови за периода на прехода политики. Поради ограничения обем на настоящата публикация, в табл. 3 са представени обобщените данни за петима от тях. Посочени са, от една страна, най-често срещаните асоциации, а от друга – такива, които драстично контрастират на действителността и/или са по-духовити. Като цяло прави впечатление открояващия се негативизъм в посочените асоциации, на места достигащ до цинизъм. Това донякъде би могло да намери своето теоретично обяснение във факта, че спомените, породени от негативни емоции, са по-трайни. Друг характерен момент е, че студентите бъркат основни властови позиции като например "президент", "министър-председател", "партиен лидер". Дори Тодор Живков през последните две години на изследването (2016 и 2017 г.) е асоцииран с "президент". Това идва да покаже, че те дори не си дават сметка (включително поради липса на достатъчно исторически познания), че президентската институция у нас се създава едва след 1990 г. Жан Виденов пък е асоцииран като "първият български президент", наред с обичайните за него асоциации с "мизерия", "хиперинфлация" и "криза".

Друга любопитна констатация е асоциацията, която са направили 13 от общо 78 анкетираните през 2017 г. студенти като са посочили, че Иван Костов е "лидер на НДСВ" – партията, която през 2001 г. го измества от властта и с това го маргинализира и трайно изхвърля от колективната памет. Донякъде

недоумение буди фактът, че Петър Стоянов – един проявил се като силен политик, също е напълно забравен от поколенията, родени след 1992 г. Същото важи и за Андрей Луканов, въпреки факта, че името му се свързва с първото политическо убийство у нас. Спомени, респективно асоциации, за останалите политици, включени в изследването също липсват сред студентите, анкетирани след 2011 г. Би могло да се заключи, че това става почти веднага след оттеглянето им от активна политическа дейност и излизане извън светлината на медийното внимание.

Таблица. 3. Най-често срещани асоциации за политици от времето на прехода

	Тодор Живков	Андрей Луканов	Жан Виденов	Иван Костов	Петър Стоянов
2008	Шеф на БКП Диктатор Комунист	Комунист Руснак	Министър-председател; Мафиот	Министър-председател; Лидер на СДС	Президент; Лидер на СДС
2009	Комунистически лидер; Комунист; Тато	Убит комунист	Разори страната; Инфлация	Демократ; Мафиот	Президент
2010	Комунист Тато Социализъм	Газо-проводи	Виденовата зима; мизерия	Приватизация; Арап	Президент
2011	Ред Човек от народа Диктатор	Комунист	Червен боклук; Криза	Политик; Лисица	Президент
2012	Лидер Баща на народа	БСП	Комунист; Криза	Мавър	-
2013	Комунизъм Людмила Живкова	Мафиот	Инфлация	Политик; Приватизация	-
2014	Председател на БСП Шефа		Лъжец	Политик, който съсипа България	-
2015	Политик Пич Комик	-	Някой, на който баща му е франкофон	Икономист; Химко R.I.P.	-
2016	(някакъв) Лидер Президент	-	-	Политик; Заместител;	-
2017	Важна клечка Президент		Първият български президент	Лидер на НДСВ (13/78)	-

Заклучение

Макар и непредставително по своя характер, провежданото в продължение на 10 години тестване на колективната памет потвърждава следните основни тенденции, изведени в теоретичната литература по проблематиката, а именно:

1. Колективната памет е избирателна, относително къса и винаги емоционално обогатена;
2. С избледняването на колективния спомен се размива моралната оценка за събитието и/или личността;
3. Степента на устойчивост на колективната памет зависи от:
 - емоционалната значимост на събитието;
 - интензивността на възпоменателната активност;
 - персоналната политическа и гражданска активност на индивида.

Що се отнася до колективната памет, специфичните съотношения между значимо и незначимо, причини и следствия, съществено и несъществено се възприемат най-често като нещо, което се изяснява в съзнанието на хората като резултат на естественоисторически процес. Смята се например, че "историята ще отсее" значителното от незначителното, ще си "каже думата", ще изхвърли на "бунището" онова, което няма значение. Всъщност каузалните зависимости и отношението между първостепенно и второстепенно са зададени от някакъв наличен светогледен, идеологически, религиозен модел, чиито ценности стоят в основата на съответната колективна памет. Възприятията за полезно и вредно, опасно и безопасно, значимо и второстепенно, "исторически" и всекидневни събития, значими и второстепенни личности в историята водят до запазване на едни елементи и укриване, унищожаване или пренебрегване на други исторически артефакти и елементи на паметта. Така на всеки етап от историята ключови дати и личности ще бъдат "създавани" и "унищожавани" в зависимост от тези възприятия.

Значими обществено травматични събития се запечатват отчетливо в колективната памет, независимо от оценъчната им окраска. В случая обаче се наблюдава обратен процес – на прогресивно изхвърляне на спомена или неговото маргинализиране до степен на колективна амнезия, което пък, от своя страна, означава negliжиране и обезстойностяване на събитието или личността.

Бележки:

[1] Халбвакс прави разграничение между колективна (която е форма на самоидентификация и е групово специфична и времево определена) и историческа памет (която, подобно на традицията, създава само обективизирани форми на спомена, които не са съвсем истинни).

[2] Ивайло Знеполски използва понятието "културна памет", което дефинитивно на практика се прекрива с понятието "колективна памет", с което борави Халбвакс. По тази причина тук сме си позволили да използваме двете понятия като взаимно заместими.

Референци:

Асман, Я. (2001), Културната памет, Издат. "Планета", София
(Asman, Y. 2001, Kulturnata pamet, Izd. Planeta, Sofia)

Знеполски, Ив. (2001) История, разказ, памет, Издат. "Дом на науките за човека и обществото", София
(Znepolski, Iv., 2001, Istoria, razkaz, pamet, Izd. Dom na naukite za choveka i obstestvoto, Sofia)

Рикьор, П. (2006) Паметта, историята, забравата, Издат "Сонм", София
(Rikyor, P., 2006, Pametta, istoriata, zabravata, Izd. Sonm, Sofia)

Таушанова, И. (2012) "Колективната памет и ролята на индивида", в: Хуманитаристика, 2013 г., с. 167-172 <https://nauka.bg/2013/52/Kolektivnata-pamet-i-rolqta-na-individa-2012.pdf>

(Tauschanov, I., 2012, Kolektivnata pamet i rolyata na individa, v: Humanitaristika, 2013 g. ss. 167-172)

Халбвакс, М. (1996) Колективната памет, ИК "Критика и хуманизъм", София
(Halbvaks, M. 1996, Kolektivnata pamet, IK "Kritika i humanizam", Sofia)

ПРЕХОДЪТ В БЪЛГАРИЯ В КОЛЕКТИВНАТА ПАМЕТ НА ПОСТКОМУНИСТИЧЕСКИТЕ ПОКОЛЕНИЯ

Резюме

Статията представя резултатите от типологично изследване на колективната памет относно прехода в България след 1989 г., което се провежда от 2008 г. сред студенти от УНСС. Основната цел е да се анализира как се променят спомените за близкото минало в съзнанието на младите поколения. Търси се отговор на въпроса на какво се дължи колективната амнезия за ключови събития и личности от времето на прехода.

Ключови думи: преход, колективна памет, посткомунизъм

JEL: F5, H5

THE TRNASITION PERIOD IN BULGARIA IN THE COLLECTIVE MEMORY OF THE POSTCOMMUNIST GENERATIONS

Elena Simeonova*

Abstract

The article presents the results of a typological study of the collective memory about the transition in Bulgaria after 1989, which has been held since 2008 among students from UNWE. The main objective is to analyze the change in the recent past memories in the minds of the young generations. It seeks to answer the question of what provokes the collective amnesia for key events and personalities from the transition period.

Key words: transition, collective memory, post communism

JEL: F5, H5

* Elena Simeonova, Assoc. Prof. PhD, Department of Political Science, UNWE, email: esimeonova@unwe.bg